

## بسم الله الرحمن الرحيم

### نقش تربیتی خوف و رجاء در قرآن از دیدگاه علامه مصباح یزدی<sup>۱</sup>

آمنه اصغر حیدری<sup>۲</sup>

#### چکیده

از جمله فضائل مهم اخلاقی که در زندگی انسان نقش بسیاری ایفا می کند مسئله «خوف» و «رجاء» یا ترس و امید است، ترس یکی از عواطف و احساسات موجود در انسان که از مهم ترین فوایدش برای انسان این است که فرد مومن را به حفظ خود در برابر عذاب خداوند در آخرت وا می دارد اما امید در انسان انگیزه تلاش را پدید می آورد. بنا بر دیدگاه علامه مصباح حالاتی چون امید، شادی، ترس و غم از منظر اسلام مطلوبند، اما نه مطلق، اگر در مسیر درست بکار گرفته شوند دارای نقش تربیتی بسیار ارزنده خواهند بود که هم می توانند برای زندگی دنیوی انسان مفید باشند، و هم می توانند در مسیر کمال و سعادت اخروی مؤثر واقع شوند. سوال اصلی تحقیق: نقش تربیتی خوف و رجاء در قرآن از دیدگاه علامه مصباح یزدی چیست؟ هدف تحقیق عبارت است از شناسایی و تبیین نقش تربیتی خوف و رجاء در قرآن کریم از دیدگاه آیت الله مصباح یزدی است. در ابتدا به نقش تربیتی خوف و رجاء در بعد فردی، چون خودسازی، اصلاح امور مادی و معنوی، خداشناسی، تقویت ایمان پرداخته و سپس نقش آن در اصلاح و پیشرفت جامعه انسانی و روابط اجتماعی بررسی می گردد. شیوه نگارش تحقیق کتابخانه ای است. از جمله نتایج تحقیق: بیم از محرومیت و امید به آینده بهتر، در فطرت انسان ریشه دارند و دو عامل نیرومند هستند برای آنکه انسان را به کوشش و خودسازی و اصلاح امور مادی و معنوی خویش وادارند.

**کلید واژه: خوف، رجاء، نقش تربیتی، قرآن کریم، دیدگاه.**

---

<sup>۱</sup>. مقاله پایانی ۱

<sup>۲</sup>. سطح دو، حوزه علمیه فاطمه زهرا (سلام الله علیه)، شیرود؛ کد طلبگی ۹۴۱۲۲۰۲۲۰۱.

دین اسلام، سرشار از معارف اصیل و گران بهایی است که به منظور تربیت انسان و از طریق وحی و معارف اهل بیت (علیه السلام) از جانب ذات اقدس حق به انسان ها اعطا شده است. بعد تربیتی این معارف آن چنان سرشار و غنی می باشد که می توان از آن در زمینه اهداف، خطی مشی ها و رویکردهای تربیتی الهام گرفت؛ آن هم در قالب نوعی تربیت در مفهوم وسیع آن. یکی از این ابعاد ارزشمند، موضوع خوف و رجا در آموزه های دینی است که با کمی دقت در معارف مربوط به آن، می توان پایه های یک برنامه تربیتی دینی را پی ریزی کرد. بیم و امید که در قرآن کریم با عنوان "خوف" و "رجاء" نام برده شده، دو اصل مهم در تربیت انسان و هدایت به سوی تعالی هستند. خوف و رجاء دو امر وجودی اند متضاد با یکدیگر که یکی از احساس خطر از آینده در نفس انسانی پدید می آید و دیگری از احساس بهره مندی از نعمت ها در آینده برخوردار است ( راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، ص ۱۶۱ )، تاثیر خوف و رجاء بر نقش تربیتی انسان ها چه از جنبه فردی و چه اجتماعی قابل اهمیت است زیرا شخص در عین اینکه ترسان از خداست اما به رحمت او امید دارد و چنین فردی همواره در زندگی دنیوی خویش مراقب اعمال و کردارش می باشد، در واقع این ترس و امید نوعی تعادل و توازن ایجاد می کند و بودن هر دو در کنار هم، موجب جلوگیری از آسیب های جدی بر انسان می شود. زیرا افراط و تفریط در هر کدام از خوف و امید یا موجب گوشه نشینی و مشکلات روحی می گردد و یا سبب ترک عمل می شود و به سمت خسران و تباهی پیش میرود لذا ضروری است تا از تعالیم دینی برای فرآیند تعلیم و تربیت بهره جست و در پی پاسخ به این سوال برآمد؛ چرا باید از خدا ترسید و چرا باید به خدا امید داشت؟

با توجه به نظر آیت الله مصباح، بیم از محرومیت و امید به آینده ای بهتر در فطرت انسان ریشه دارد و انسان را وادار به خودسازی و اصلاح در امور مادی و معنوی می کند و اهمیت آن تا جایی است که در قرآن کریم در آیات بسیاری به آن دو از بعد تربیتی تاکید شده است، ایشان معتقد است خوف و رجا منحصر به امور دنیایی نیست و فقط اموری را که در دنیا از آنها می ترسیم یا به آنها امید داریم شامل نمی شود، بلکه مواردی مهم تر و اساسی تر را نیز در برمی گیرد که ما با بالا بردن معرفتمان می توانیم آنها را درک و لمس کنیم. لذا در این مقاله درصدد شدیم به بررسی این آثار تربیتی در قرآن کریم که کتاب هدایت و راهنمایی بشر است با در نظر داشتن نظریات آیت الله مصباح بپردازیم.

در این زمینه پژوهش های ارزشمندی به نگارش در آمده از جمله؛ کتاب « نقش تربیتی خوف و رجاء در تکامل انسان » از کاظم دلیری انتشارات قم ، مرکز پژوهش های اسلامی در سال ۱۳۸۸ به چاپ رسیده است. نویسندگان در این اثر به مفهوم خوف و رجاء و آثار فردی و اجتماعی هر کدام با توجه به آیات و روایات پرداخته است. همچنین پایان نامه ای در این موضوع به نگارش در آمده با عنوان « تاثیر خوف و رجاء در تربیت و تعالی انسان از دیدگاه اخلاق و کلام » توسط مهدی زارع در سال ۱۳۸۷ به نگارش در آمده است. ایشان در پژوهش

خود به مبحث خوف و رجاء از جنبه علم اخلاق با عناوین ممدوح و مذموم پرداخته است. از سویی در سایت پایگاه اطلاع رسانی آثار حضرت آیت الله مصباح یزدی، ایشان در درس هشتم خود درباره نقش تربیتی خوف و رجاء از نگاه قرآن مطالبی بیان نموده اند، ابتدا به تعاریف خوف و رجاء و تفاوت آن دو با شکر نعمت پرداخته اند و آیاتی مرتبط با این سه مطلب آورده و به آثار تربیتی خوف و رجاء اشاره نموده اند.

و از جمله مقالاتی که به رشته تحریر درآمده می توان به « بررسی آثار تربیتی خوف و رجاء از دیدگاه اسلام » از عباسعلی رستمی نسب و عارفه پورحیدری در سال ۱۴۰۰ اشاره کرد، در این مقاله انواع خوف و رجاء و آثار تربیتی آن از منظر آیات و روایات بررسی شده که از جمله مهم ترین آنها دوری از کفر، پرهیز از هوای نفس و پیروی از اوامر الهی بیان شده است.

## ۱. مفاهیم

### – خوف در لغت و اصطلاح

خوف در لغت به معنای ترس و وحشت و بیم و هراس است.<sup>۱</sup> واژه خوف در مقابل واژه امن قرار دارد و در هر دو مورد ترس اخروی و دنیوی به کار می رود.<sup>۲</sup> راغب اصفهانی در تعریف خوف به معنای ترس چنین می گوید: خوف یعنی انتظار امری ناخوشایند از روی نشانه های یقینی یا ظنی است.<sup>۳</sup>

خوف در اصطلاح یعنی این که انسان از تحقق یافتن امری نامطلوب، که یقین دارد یا احتمال می دهد در آینده به وقوع بپیوندد، ترس و واهمه داشته باشد.<sup>۴</sup>

در قرآن کریم برای واژه خوف مفاهیم متعددی بیان شده است از جمله:

الف- تألم و ناراحتی از تشویش امری که حصولش تعیینی یا مظنون باشد<sup>۵</sup>

ب- تأثر نفسانی در برابر چیزهای ناپسند، در این معنا خوف ترسی است که شخص را به احتراز از امر ناپسند وا می دارد.

ج- ترس از خدا که در اصطلاح به آن خشیت می گویند.<sup>۶</sup>

### – رجاء در لغت و اصطلاح

رجاء در لغت به معنای امید است<sup>۷</sup> راغب اصفهانی در تعریف رجاء نیز معتقد است، رجاء و طمع به معنای انتظار امر خوشایند از روی نشانه ظنی یا یقینی است.

رجاء در اصطلاح یعنی این که انسان به تحقق یافتن امری مطلوب، که یقین دارد یا احتمال می دهد در آینده به وقوع می پیوندد، امید داشته باشد.<sup>۸</sup> رتبه رجاء بعد از خوف است، زیرا رجاء مخصوص کسی است که در مقام خوف قرار گرفته و برای تعدیل آن حالت به رجاء نیاز دارد که به افراط در خوف نیفتد.

۱. ازهری، تهذیب اللغة، ۱۳۸۶، ذیل «خوف»؛ مهیار، فرهنگ ابجدی عربی- فارسی، ۱۳۸۹، ص ۳۷۷.

۲. راغب اصفهانی، المفردات، ۱۴۰۴ق، ص ۳۰۳.

۳. راغب اصفهانی، همان، ذیل ماده خوف.

۴. مصباح یزدی، مقاله اخلاق و عرفان اسلامی از دیدگاه ایت الله مصباح، ۱۳۸۷، ص ۳۳.

۵. نراقی، معراج السعاده، ۱۳۷۱، ص ۱۷۰.

۶. طباطبائی، تفسیر المیزان، ج ۱۰، ص ۴۸۹.

۷. ازهری، همان، ذیل «رجو».

۸. اخلاق و عرفان اسلامی، همان.

طبق بیان علامه طباطبائی در تفسیر المیزان بیان می دارد: «رجاء به معنای امیدواری و مظنه رسیدن به چیزی است که باعث مسرت باشد.»<sup>۱</sup>

## ۲. خوف و رجاء در قرآن

خوف و سایر مفاهیم مشابه آن ۱۲۲ بار در قرآن به کار رفته و در مورد رجاء نیز ۲۲ بار عنوان شده است. براساس قرآن کریم متعلقات خوف، گاه خدا، روز حساب، عذاب الهی، مرگ، فقر، و... است. در قرآن خوف در برخی موارد فقط متعلق به امور و حالات عادی و زندگی روزمره آدمی است.<sup>۲</sup> اما در بسیاری از موارد نوعی رابطه خاص میان انسان و خداوند است که به ترس از عقوبت و گرفتار آمدن به غضب الهی اطلاق می شود.<sup>۳</sup>

آیات در فضیلت خوف و رجا بسیار است، اما در این مجال، به بازگویی چند مورد از آن اکتفا می کنیم:

در قرآن در آیات متعدد به این دو صفت در آرامش بخشی انسان اشاره شده و این دو حالت نفسانی را در کنار هم آورده است. در سوره زمر آیه ۹ در مورد صفات شب زنده داران عابد می فرماید: «يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُو رَحْمَةً رَبِّهِ؛ از عذاب آخرت می ترسند و به رحمت پروردگارش امیدوار است». در آیه ۱۶ سوره سجده که آن هم درباره اهل تهجد شبانه است می فرماید: «يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا؛ آنان به درگاه الهی روی می آورند و خدا را با بیم و امید می خوانند».

متعلق اصلی و نخستین منشأ پیدایش حالت رجاء در نفس انسان همان التذاذ و بهره مندی است که برای انسان فراهم می شود؛ یعنی علت آن، درونی و مربوط به خود انسان است. انسان فطرتاً آنچه را خیر و مطلوب است و باعث کمال او می گردد، دوست می دارد. در نتیجه، درصدد دستیابی بدان برمی آید و آن علاقه و دوستی، امید به خیر و کمال را در او برمی انگیزاند. خداوند درباره این میل فطری در سوره عادیات آیه ۸ می فرماید: «وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ»؛ و به راستی انسان سخت خیر را دوست می دارد.<sup>۴</sup> از دیدگاه قرآن با فضیلت ترین امید، امید به رحمت خداست که عبارت است از انبساط سرور در دل به جهت انتظار امر محبوب

۱. طباطبائی، همان، ج ۲۰، ص ۱۷۱.

۲. «فَمَنْ خَافَ مِنْ مَوْصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ پس اگر وصی ترسید که متوفی در وصیت خود از راه حق منحرف گشته و مرتکب گناهی شده، پس در وصیت او اصلاحاتی انجام دهد تا در میان ورثه ظلمی واقع نشود، گناهی بر او نیست که خدا آمرزنده رحیم است». بقره / ۱۸۲.

۳. «وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ؛ و کسانی که با آنچه خدا دستور داده با آن پیوند شود می پیوندند ( پیوند انسان با خدا و رسولان و خویشان و اولی الامر و جامعه ) و از پروردگارشان می هراسند و از سختی محاسبه ( در قیامت ) می ترسند». رعد / ۲۱.

۴. محمدتقی مصباح، اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۳۹۹.

مسیر حق و اطاعت خدا قرار گیرد و در این زمینه، انجام همه وظایف فردی و اجتماعی اگر به انگیزه تقرب به خدا و اطاعت او انجام پذیرد، تکامل و تعالی انسان را در پی خواهند داشت<sup>۱</sup>

---

<sup>۱</sup> . مصباح یزدی، به سوی خود، همان، ص ۲۵.

## نتیجه گیری

بنا به فرموده علامه مصباح یزدی، «خوف» و «رجا» هر دو به آینده انسان مربوطند؛ خوف حالتی است ناشی از شناخت خدا به این لحاظ که قادر است نعمت‌های دنیایی را در آینده از ما سلب کند و از نعمت‌های آخرتی محروممان سازد و رجا حالتی است ناشی از شناخت خدا به این لحاظ که می‌تواند در آینده نیز به اعطای این نعمت‌های دنیایی ادامه دهد، از نظر کمی و کیفی آن را بیفزاید و ما را از نعمت‌های بزرگ اخروی نیز برخوردار سازد. لذا خوف و رجا منحصر به امور دنیایی نیست و فقط اموری را که در دنیا از آنها می‌ترسیم یا به آنها امید داریم شامل نمی‌شود، بلکه مواردی مهم‌تر و اساسی‌تر را نیز در برمی‌گیرد که ما با بالا بردن معرفتمان می‌توانیم آنها را درک و لمس کنیم مراتب خوف و رجا به تناسب مراتب وجودی بندگان متفاوت است، ولی آنچه مسلم است این حقیقت است که امید به رحمت الهی بدون انجام عمل مناسب نوعی خودفریبی است.

بیم از محرومیت و امید به آینده بهتر، در فطرت انسان ریشه دارند و دو عامل نیرومند هستند برای آنکه انسان را به کوشش و خودسازی و اصلاح امور مادی و معنوی خویش وادارند و به لحاظ همین نقش و اهمیت، قرآن از بُعد تربیتی بر آنها فراوان تأکید می‌کند لذا در این مقاله به این نقش تربیتی در بعد فردی و اجتماعی پرداخته شد، از آنجایی که محرک بسیاری از اعمال و رفتار آدمی خوف است تا رجا، در ابتدا به بعد فردی خوف از جمله خودسازی، اصلاح امور مادی و معنوی، تقویت ایمان اشاره داشتیم. و اما رجا در زندگی افراد نیز سبب خودسازی و خداشناسی، تقویت ایمان و اصلاح امور دنیا و آخرت، رسیدن به پاداش و نعمت، همچنین انگیزه و محرک برای توبه از گناهان است. زیرا خودسازی و خودباوری سبب خدا شناسی گشته و به فرموده علامه مصباح بعد از شناخت و معرفت الهی که امری ریشه دار تر و مبنایی تر است ترس از عذاب الهی و امید به رحمت او سبب انجام اعمال زیبا و دوری از اعمال زشت، اصلاح امور دنیایی و آخرتی و رشد و تکامل انسان در دنیا و سعادت در عقبی می‌گردد. نقش خوف و رجا در جامعه و اصلاح زندگی اجتماعی و روابط انسان ها نیز از اهمیت به سزایی برخوردار است به طوری که خوف از عاقبت بدی ها و عذاب الهی و سرنوشت گناهکاران و رجا و امید به پاداش و رحمت از جانب خداوند، سبب بهبود روابط در میان افراد و امنیت در جامعه و تمایل به صفات پسندیده و دوری از ظلم و فساد در اجتماع می‌گردد.

## منابع

- ۱- قرآن کریم، ترجمه: مکارم شیرازی، قم: امام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۳۸۹.
- ۲- نهج البلاغه، ترجمه: محمددشتی، قم: پیام مقدس، ۱۳۹۳.
- ۳- ازهری، محمدبن احمد، تهذیب اللغة، قاهره: عبدالسلام سرحان، ۱۳۸۶.
- ۴- بهشتی، محمد، آرای اندیشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، تهران، سمت، ۱۳۸۸.
- ۵- پورحیدری، عارفه و دیگران، مقاله بررسی آثار تربیتی خوف و رجاء از دیدگاه اسلام با تاکید برقرآن کریم، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۱۴۰۰، شماره ۵۲.
- ۶- تمیمی آمدی، عبدالواحدبن محمد، غررالحکم و دررالکلم، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۲.
- ۷- حاجی صادقی، عبدالله، راهبردهای جهاداکبر، قم، زمزم هدایت، ۱۳۸۶.
- ۸- داوودی فرقانی، مرتضی، جایگاه و نقش خوف و رجاء در اخلاق از دیدگاه کتاب و سنت، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی قم، ۱۳۹۴.
- ۹- دلیری، کاظم، نقش تربیتی خوف و رجاء در تکامل انسان، قم: دفتر عقل (مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما)، چاپ اول، ۱۳۸۸.
- ۱۰- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت: دار العلم، چاپ اول، ۱۴۰۴ق.
- ۱۱- طباطبائی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، قم: رجا، ۱۳۶۶.
- ۱۲- فاضلی، خادم حسین، مقاله نگاهی به خوف و رجاء در تعالیم اسلامی، شمیم یاس، ۱۳۸۶، شماره ۵۷.
- ۱۳- قمی، عباس، مفاتیح الجنان، مترجم: موسوی دامغانی، تهران: نشر الهادی، ۱۳۷۹.
- ۱۴- کریم پور، نسرین و یوسف پور، کاظم، مقاله معنی خوف و رجاء در قرآن و تأویل آن در مثنوی مولوی، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش های ادبی - قرآنی ۱۳۹۳، شماره ۲.
- ۱۵- کلینی، محمدبن یعقوب، الکافی، تهران: الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵.
- ۱۶- مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت: موسسه الوفاء، ۱۴۰۴ق.
- ۱۷- مصباح یزدی، محمد تقی، اخلاق در قرآن، تحقیق: محمد حسین اسکندریان، قم: انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۷۷.

- ۱۸-----، به سوی خودسازی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی قدس سره، ۱۳۸۰.
- ۱۹-----، خودشناسی برای خودسازی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی قدس سره، ۱۳۸۷.
- ۲۰-----، مقاله ترس از خدا و نقش سازنده آن در زندگی، انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۸، شماره ۱۵۳.
- ۲۱-----، مقاله ترس از خدا و نقش سازنده امید به آن در زندگی ۲، انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، (بازنویسی درس اخلاق استاد در دفتر مقام معظم رهبری)، ۱۳۸۸، شماره ۱۵۴.
- ۲۲-----، مقاله نقش سازنده امید به خدا در زندگی، انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۹، شماره ۱۵۶.
- ۲۳-----، مقاله اخلاق و عرفان اسلامی از دیدگاه استاد مصباح یزدی، پژوهش معرفت، ۱۳۸۷، شماره ۱۳۳.
- ۲۴-مطهری، مرتضی، تکامل اجتماعی انسان، قم، صدرا، ۱۳۶۳.
- ۲۵-مغنیه، محمد جواد، شرح نهج البلاغه، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۷۹م.
- ۲۶-موسوی، سید ابراهیم، پایان نامه زمینه ها و عوامل ترس از مرگ از دیدگاه اخلاق اسلامی و راه های مقابله با آن، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه معارف اسلامی، ۱۳۹۳.
- ۲۷-مهدوی کنی، محمدرضا، نقطه های آغاز در اخلاق اسلامی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۱.
- ۲۸-مهیار، رضا، فرهنگ ابجدی عربی- فارسی، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۸۹.
- ۲۹-نجاتی، محمد عثمان، قرآن و روان شناسی، ترجمه: عباس عرب، مشهد: بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، چاپ ششم، ۱۳۸۴.
- ۳۰-نراقی، ملا احمد، معراج السعاده، قم: هجرت، ۱۳۷۱.
- ۳۱-نراقی، ملا محمد مهدی، جامع السعادات (علم اخلاق اسلامی)، ترجمه: سید جلال الدین مجتبوی، تهران: انتشارات حکمت، ۱۴۰۵ق.

-آیت‌الله مصباح یزدی: بزرگ‌ترین آفت مصلحان جامعه، غفلت آنها از خودشان است، [mesbahyazdi.ir](http://mesbahyazdi.ir)

-پایگاه اطلاع رسانی آثار آیت‌الله مصباح یزدی، دروس ۸ و ۱۰ و ۱۷ و ۲۰